

Ville Laamanen

Kulttuuridiplomatiaa Lubjankan varjossa

OLAVI PAAVOLAISEN KOHTAAMISIA
NEUVOSTOLIITTOSSA 1939

Kesällä 1939 kirjailija Olavi Paavolainen matkusti ympäri läntistä Venäjää, Georgiaa ja Ukrainaa Neuvostoliiton kulttuuriyhteistyöorganisaatio VOKS:n vieraana. Lähes kolme kuukautta kestäneestä matkasta piti syntyä kirja, mutta toinen maailmansota ehti väliin. Tässä artikkelissa kulttuuriliberaalin kirjailijan ja diktatuurin kohtaamista tarkastellaan mikrohistoriallisella otteella. Päähuomio on heinäkuun 19. päivän tapahtumissa Moskovassa ja läheisessä Peredelkinon kirjailijayhteisössä. Yhden iltapäivän ja illan tapahtumien kautta avautuu harvinaisia näköaloja siihen, miten Neuvostoliiton kulttuuridiplomatia toimi Stalinin vainojen jälkeen, ja miten terrorin vaikutukset Neuvostoliiton älymystöön näyttäytyivät ulkopuoliselle vieraalle.

Olavi Paavolainen saapui Leningradin Suomen asemalle 19. toukokuuta 1939 kello kaksi iltapäivällä.¹ Mukanaan Paavolaisella oli kirje, jossa hänet esiteltiin Suomen parhaana esseistinä, kriitikkona ja kulttuurimatkailijana. Sisältö oli venäjäksi ja allekirjoitus Hella Wuolijoen. ”Hänen sielunsa on hehkuva, ja hänen sulkakynänsä on kuuma”, tämä oli muotoillut. ”Polttakoon Moskova hänen sydämensä!!”²

Kirjeen vastaanottajaksi oli merkitty Grigori Markovitš Heifets, Neuvostoliiton sisäministeriö NKVD:n tiedusteluorganisaation veteraani ja kokenut kosmopoliitti. Uudessa toimessaan kulttuurisuhteista vastaavan VOKS:n³ varapuheenjohtajana Heifetsin vastuulla oli tulijan ”kultivointi” eli yritys saada tämä suhtautumaan ko-

kemaansa mahdollisimman suotuisasti ja samalla selvittää, oliko vieras Neuvostoliitolle ystävällismielinen. Tehtävä oli tärkeä, sillä Paavolainen aikoi täydentää *Pako pimeyteen* -trilogiaansa, 1930-luvun kulttuurin ja politiikan linjaa hahmotellutta suurtyötään.⁴

Neuvostoliitto-kirjaa ei koskaan syntynyt, mutta 11-viikkoisesta vierailusta jäi silti jälkiä, joiden seuraaminen ja tulkitseminen kuuluvat historiantutkijan tehtäviin. Yksittäiset kirjeet, raportit ja muistiot eivät kerro ainoastaan Paavolaisen kohtaamisista, vaan myös neuvostoyhteiskunnasta laajemmin. Stalinin vainojen jälkeen, viimeisenä rauhan kesänä 1939, Neuvostoliiton yhteiskunnallista projektia esiteltiin ulkopuolisille enää harvakseltaan. VOKS toteutti Paavolaisen vierailun kulttuuridiplomatian kontekstissa, jossa pyrkimyksenä oli propagandan levittämisen ohella vuorovaikutteisuus ja suhteiden luominen.

Vaikka Wuolijoen kirjeestä voisi arvella muuta, Paavolainen ei ollut Moskovan ykkösehdokas kirjailijavieraaksi. Otto Wille Kuusinen oli yrittänyt löytää sopivaa suomalaista jo kesällä ja syksyllä 1937, mutta tuloksetta. Pisimmälle päästiin Pentti Haanpään kanssa, mutta tämäkään ei lopulta suostunut lähtemään. Kirjeet Arvo Turtiaiselle kertovat epäluulosta, jota vainoista kantautuneet tiedot ja huhut epäilemättä ruokkivat: ”Kaikkellinen lahja herättää minussa samat

1. Tekijä on käsitellyt Paavolaisen Neuvostoliiton-vierailua laajemmin väitöskirjassaan *Suuri levottomuus. Olavi Paavolaisen kulttuurinen katse ja matkat 1936–1939* (K&H 2014), jossa matkan taustaa ja sisältöä tarkastellaan ensimmäistä kertaa yksityiskohtaisesti.

2. ”*Duša u nego plamennaja i pero gorjatšee. Da sožžet Moskva ego serdte!!*” Ks. Hella Wuolijoen kirje Grigori Heifetsille, 17.5.1939. GARF (Gosudarstvennyi arhiv Rossijskoi Federatsii, Venäjän valtionarkisto, Moskova), f. (fond) R5283, op. (opis) 5, d. (delo) 821, l. (list) 13.

3. *Vsesojuznoje obščestvo kulturnoi svjazi s zagranitsej*, Yleisliittolainen ulkomaisten kulttuurisuhteiden yhdistys.

4. *Pako pimeyteen* -trilogialla tarkoitetaan toteutuneessa muodossaan kirjoja *Kolmannen Valtakunnan vieraana* (Gummerus 1936), *Lähtö ja loitsu* (Gummerus 1937) ja *Risti ja hakaristi* (Gummerus 1938).

Olavi Paavolainen Terijoella syksyllä 1938, ennen matkaa Neuvostoliittoon. Kuvan alkuperä tuntematon, julkaistu mm. teoksessa Jaakko Paavolainen, Olavi Paavolainen – keulakuva (Tammi 1991).

tunteet kuin tarun mustalaisessa se runsaslihainen keitto: onkohan tämä oikeaa lihaa.”⁵

Varovaisia oltiin myös Petroskoissa, missä toimittaja Tatu Väätäinen valmisteli Haanpääkäännösten julkaisua. Kirjeessään SKP:n puheenjohtaja Jukka Lehtosaarelle joulukuun 21. päivänä hän ilmaisi huolensa siitä, oliko Haanpää varmasti edelleen vasemmistolainen kirjailija, kun oli sattunut sellaisiakin keikahduksia kuin ”Giden fasistoituminen” eli vuonna 1936 vierailleen tunnetun ranskalaisintellektuelli André Giden suorasanaisten tuomio Neuvostoliitolle.⁶ Paavolainen oli vielä Haanpäätkin suurempi kysymysmerkki, mutta hän oli sentään innokas ja Wuolijoen suosittelema.⁷

Vainojen jälkiä Stalinin kirsikkatarhassa

Moskovaan Olavi Paavolainen saapui 29. toukokuuta, kymmenen Leningradissa vietetyn päivän jälkeen. Kesäkuun ensimmäiset viikot kuuluivat pääkaupungissa, mutta helteet ja huonovointisuus tekivät olon tukalaksi. ”Kuumuus ottaa hermoille ja tunnen itseni rasittuneeksi jo nyt”, hän

kertoi postikortissa Lauri Viljaselle 24. kesäkuuta.⁸ Juhannuksen jälkeen Paavolainen kunto koheni, ja hän pääsi lähtemään viisipäiväiselle Volgan-laivamatkalle Gorkista Stalingradiin.⁹ Heinäkuun alkupuoli kului etelässä, Donin Rostovin alueella, Georgiassa ja Mustan meren rannikolla. Moskovaan Paavolainen palasi kuun puolivälin jälkeen, päivää tai paria ennen Punaisella torilla 18. heinäkuuta järjestettyä *fizkultura*-paraattia, johon osallistui noin 40 000 urheilijaa. Vuodesta 1931 järjestetty massatapahtuma oli näkyvin ilmentymä Neuvostoliiton politiikasta, joka korosti sosialistisen ”ruumiinkulttuurin” yhteisöllisyyttä ja perustavanlaatuaista eroa porvarilliseen urheiluun.¹⁰

Fizkultura-paraatin jälkeisiä tapahtumia koskevista tiedoista voidaan kiittää Heifetsiä. VOKS-varapuheenjohtaja kirjoitti heinäkuun 19. päivän tapahtumista kolmisivuisen raportin, josta suurin osa kuvaa hänen ja Paavolaisen pikku-

5. Pentti Haanpään kirje Piippolasta Arvo Turtiaiselle Helsinkiin, 4.11.1937. Teoksessa Pentti Haanpää, *Kirjeet*. Vesa Karonen & Esko Viirret (toim.) Otava 2005, 189–190.

6. Tatu Väätäisen kirje Petroskoista Jukka Lehtosaarelle Moskovaan, 21.12.1937. RGASPI, f. 516, op. 2, d. 1525 (yksilöity sivunumero ei tiedossa).

7. Paavolaisen matkasta ei ole mainintoja SKP:n vuoden 1939 kirjeenvaihdossa. Wuolijoen suosituskirje on säilynyt Venäjän valtionarkistossa, jonka VOKS-kokoelman (fond R5283) luettelo nro 5 sisältää yhteensä noin 40 liuskaa Paavolaisen vierailuun liittyviä dokumentteja kahdessa erillisessä kansiossa. Valtaosa dokumenteista on Heifetsin ja muutaman muun VOKS-virkailijan laatimia muistioita.

8. Paavolaisen kortti Moskovasta Lauri Viljaselle Helsinkiin, 24.6.1939. SKS KIA, OPa (Olavi Paavolaisen arkisto), kk (kirjekokoelma) 294, Bb (lähteneet kirjeet) 150:13.

9. Paavolaisen kortti Moskovasta Viljaselle Helsinkiin, 24.6.1939. SKS KIA, OPa, kk 294, Bb 150:13; Olavi Paavolainen, Volga. Teoksessa Matti Kurjensaari (toim.) *Naapurimme Neuvostoliitto. Kuvitettu tieto- ja lukukirja*. Tammi 1946a, 422.

10. Barbara Keys, Soviet Sport and Transnational Mass Culture in the 1930s. *Journal of Contemporary History* 38:3 (2003), 433; Susan Grant, *Physical Culture and Sport in Soviet Society. Propaganda, Acculturation, and Transformation in the 1920s and 1930s*. Routledge 2012, 141, 180; Karl Schlögel, *Moscow, 1937*. Polity Press 2012, 248–255.

tunneille jatkuneita keskusteluja Moskovan Taidetyöläisten talon (*Tsentralnyi Dom rabotnikov iskusstv*) kesäpuutarhassa. Alkuilta oli kulunut kuitenkin toisaalla. Heifets haki Paavolaisen viideltä iltapäivällä hotelli Metropolista, joka oli tuolloin tasokkain majapaikka pääkaupungissa yöpyville ulkomaalaisvieraille. Yhdessä miehet jatkoivat Teatteriaukiolle, jonka laidalla sijaitti National-hotelli. Siellä tavattiin sovitusti kirjailija Vera Inber, jonka kanssa Paavolainen oli tuttu jo viiden vuoden takaa Helsingistä.¹¹ National-hotellilta Paavolainen, Inber ja Heifets lähtivät viipymättä Inberin loma-asunnolle Peredelkinon, johon oli kesällä 1934 perustettu Neuvostoliiton kirjailijaliiton ylläpitämä asuinyhteisö järjestelmän suosiota nauttineille sanataiteilijoille. Kun Maksim Gorki julkisti Peredelkinon perustamispäätöksen kirjailijaliiton tilaisuudessa kesällä 1934, retriitti sai kirjailijoilta Tšehovin näytelmään viittaavan kutsumanimen ”Stalinin kirsikkatarha”.¹²

Heifetsin kuvaus iltapäivän tapahtumista on niukkasanaanaisuudessaan kiinnostava. Raporttinsa alussa hän viittaa lyhyesti edellisen päivän urheiluparaatiin, jossa Paavolainen kertoi viihtyneensä. Kun Inber oli tarjonnut teetä ja esitellyt taloa ja puutarhaa, lähdettiin kävelyille. Kylänraitilla kolmikko sai seurakseen kaksi muuta kirjailijaa, Lev Kassilin ja Abram Argon. Heifetsin raportin mukaan keskustelua käytiin Neuvostoliiton runoudesta, jota Paavolaisen mukaan tunnettiin ulkomailla huonosti ”käännösvaikeuksien takia”.¹³

Heifetsin muistion sävy on yksinkertaisen toteava, mutta rivien välistä ja muiden tietojen valossa voidaan päätellä, että Paavolaisella saattoi olla hieman tuskat oltavat tällaisen keskustelun osapuolena. Tiedetään, että tämä oli Neuvostoliiton Helsingin-edustuston tilaisuuksissa vuonna 1934 tavannut Inberin lisäksi ainakin Boris Pilnjakin, joka oli myös aiemmin asunut Peredelkinossa.¹⁴ Pilnjak oli maailmaa nähnyt mies, matkustanut Euroopassa, Turkissa, Itä-Aasiassa ja Yhdysvalloissa. Hän oli myös suorasanainen ja

joutui vaikeuksiin ensimmäisen kerran jo 1920-luvun lopulla.¹⁵ Kolmekymmenluvun alussa Pilnjakin asema kuitenkin koheni, ja Stalin määräsi hänet nimitettäväksi Neuvostoliiton kirjailijaliiton johtokuntaan.¹⁶

Heinäkuussa 1939 elettiin toista, poliittisen terrorin jälkeistä aikaa. Pilnjakista ei enää sopinut puhua, sillä tämän entinen talo oli jo lojallimman lahjakkuuden käytössä. Lokakuun 28. päivänä 1937 hänen pihaansa ajoi NKVD:n musta *marusja*, umpikoppinen poliisiauto. Kuolemantuomio luettiin puoli vuotta myöhemmin, illansuussa 20. huhtikuuta 1938. Pilnjak ammuttiin heti seuraavana aamuna Kommunarkan joukkoteloituspaikalla, alle kahdenkymmenen kilometrin päässä entisestä kodistaan. Syytekohtissa näkyi ajan henki: veljeily porvarillisten tahojen kanssa, tietojen antaminen petturi André Gidelle, vakoilu Japanin hyväksi.¹⁷

11. Heifetsin raportti Peredelkinosta ja Moskovasta, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 90.

12. Frank Westerman, *Engineers of the Soul. In the Footsteps of Stalin's Writers*. Harvill Secker 2010, 169–170; Katerina Clark, *Moscow, the Fourth Rome. Stalinism, Cosmopolitanism, and the Evolution of Soviet Culture, 1931–1941*. Harvard University Press 2011, 130. Anton Tšehovin näytelmä *Višnevyi sad* (1904) on suomennettu sekä nimellä ”Kirsikkapuisto” (Eino Kalima 1965) että ”Kirsikkatarha” (Martti Anhava 1999).

13. Heifetsin raportti Peredelkinosta ja Moskovasta, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 90.

14. Ilm. rek. n:o 1877/29.6.1934. KA, EK-VALPO henkilömappit, hm 4219.

15. Vera T. Reck, *Boris Pil'niak. A Soviet Writer in Conflict with the State*. McGill – Queen's University Press 1975, 55–66; Orlando Figes, *Natasha's Dance. A Cultural History of Russia*. Picador 2002, 472; Westerman 2010, 126.

16. Josif Stalinin kirje Lazar Kaganovitšille ja Andrei Ždanoville, 30.8.1934. Teoksessa O. V. Hlevnjuk et al. (toim.) *Stalin i Kaganovitš. Perepiska. 1931–1936 gg.* ROSSPEN 2001, 465–466.

17. Reck 1975, 1–9; Vitaly Shentalinsky, *The KGB's Literary Archive*. The Harvill Press 1995, 145–157; Westerman 2010, 181–184; Michael David-Fox, *Showcasing the Great Experiment. Cultural Diplomacy & Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941*. Oxford University Press 2012, 266–268. Kommunarkassa ammuttiin Stalinin vainojen kuluessa ainakin 6 000 ja viereisessä Butovossa n. 20 000 kuolemaantuomittua. Ks. Schlögel 2012, 472–477.

Vera Inber oli selvinnyt vainoista, mutta vain täpärästi. Hänkin oli kosmopoliitti, syntynyt Odessassa, asunut Ranskassa ja Sveitsissä ja solminut yhteyksiä ulkomaalaisiin. Lisäksi hänellä oli pahimmanlaatuinen sukurasite: isä Moses Špentserin serkku oli Stalinin verivihollinen Lev Bronštein, paremmin tunnettu nimellä Trotski. Myöhemmin julkaistujen alkuperäislähteiden maininnoista ilmenee, että elokuussa 1936 Neuvostoliiton kirjailijaliiton johtokunnan puolue-ryhmässä oli keskusteltu trotskilais-zinovjevlaisten ”terroristien” tuomioista. Inber oli esiintynyt huomiota herättävän vaisusti, vieläpä kuiskinut käytävillä, ettei olisi puhunut lainkaan, ellei häntä olisi painostettu. Hän joutui selittelemään käytöstään ja soimaamaan itseään siitä, ettei ollut ”erityisen tarmokkaasti vaatinut vastavallankumouksellisten salamurhaajien teloittamista”.¹⁸ Vastustajat olivat jatkaneet painostustaan myös Paavolaisen vierailua edeltävinä kuukausina, ja vaikka Inberia ei *marusja* nielaissutkaan, salaisen poliisin erikoisryhmät vierailivat Stalinin kirjikkatarhan muissa asunnoissa vuosina 1937–1939 ainakin seitsemän kertaa.¹⁹

Varovainen ja vaitelias Paavolainen

Suomalaisvieras tuskin tiesi tuttavansa hankalasta tilanteesta, mutta tunnelma Peredelkinon-tapaamisessa oli silti varmasti erilainen kuin Helsingin Bulevardilla vuonna 1934. Paavolainen oli aikansa ilmiöihin perehtynyt kulttuurikriitikko ja yleisellä tasolla varmasti tietoinen Neuvostoliiton kulttuuriälymystöä koetelleesta poliittisen terrorin kaudesta. Hän seurasi tarkoin varsinkin Ruotsin kulttuuriälymystön kirjoittelua ja oli hyvinkin saattanut perehtyä esimerkiksi Gustaf Hellströmin ironisesti nimettyyn *Vägen till paradiset* -kirjaan (1937).

Hellströmin ja Paavolaisen taustassa oli samankaltaisia piirteitä: molemmat olivat lähellä liberaalia vasemmistoa ja kumpikin oli työskennellyt toimittajana. Hellström on sikälikin huomionarvoinen, että hän oli kolmekymmenluvulla matkustaneista ruotsalaisista kulttuurikriiti-

koista ainoa, joka kirjoitti kuvauksen sekä Hitlerin Saksasta että Stalinin Neuvostoliitosta.²⁰ Hänen kuvauksensa vainon ilmapiiristä Moskovassa kesällä 1937 on suorasukainen. Kaupunkia varjostaneen terrorin symboleiksi hän nostaa salaisen poliisin autot ja niiden totiset matkustajat. Autokyytejä oli tarjolla niin uskollisille kuin toisinajatteliijoillekin, ja yleensä sellainen tarkoitti joko ”komennusta kauas, kauas pois” tai ”likvidointia” sisäasiain komissariaatin sisäpihalla.²¹

Kokonaaisuudessaan *Vägen till paradiset* on teräviä huomioita sisältävä aikalaiskuvaus, jossa neuvostoyhteiskunnasta tehdään myös myönteisiä havaintoja. Hellströmin mukaan neuvostotyöläisen asema ei ollut niin huono kuin kommunismin vastustajat ulkomailla toivoivat, muttei myöskään niin hyvä kuin kannattajat luulivat.²² Paljon kovemman kokonaistuomion oli lausunut Gide vuotta aiemmin. Kirjoissaan *Retour de l'U.R.S.S.* (1936, ”Paluu Neuvostoliitosta”) ja *Retouches à mon retour de l'U.R.S.S.* (1937, ”Jälkihuomioita” edelliseen) hän syytti kovin sanoin Neuvostoliiton johtoa ja näitä myötäilleitä ulkomaisia kommunisteja valehtelusta: maailmalle

18. NKP(b):n keskuskomitean alaisen kulttuuris-kasvatuksellisen työn osaston muistio, 29.8.1936. Teoksessa Katerina Clark & Evgeny Dobrenko, *Soviet Culture and Power. A History in Documents, 1917–1953*. Yale University Press 2007, 316–317.

19. NKVD:n tiedonantaja Olga Voitinskajan kirje Stalinille, 30.1.1939. Teoksessa L. V. Maksimov (toim.) *Bolšaja tsenzura. Pisateli i žurnalisty v strane sovetov 1917–1956*. MFD 2005, 502–506; Westerman 2010, 182, 185.

20. Sigurd Rothstein, På Tempelhofer Feld och i riksbyggmästarens rike. Gustaf Hellströms resereportage från Tyskland och Sovjetunionen. Teoksessa Lennart Leopold & Eva Ström (toim.) *Det var ingen tjugande idyll. Gustaf Hellström och hans tid*. Atlantis 2009, 197–198. Hellströmin Saksa-kirja on nimeltään *Det tredje riket. Från Hitlerkupp till tysk folkenighet*. Albert Bonniers Förlag 1933.

21. Gustaf Hellström, *Vägen till paradiset*. Albert Bonniers Förlag 1937, 43–46, 219–220; ks. myös Rothstein 2009, 207.

22. Hellström 1937, 80; ks. myös Rothstein 2009, 204.

oli väitetty, että työläisten asiat olivat Neuvostoliitossa hyvin, vaikka totuus oli aivan toinen.²³

Suomessa näistä asioista kirjoitettiin vähemmän, mutta yleistilanne toki tiedettiin. Vaikka vainojen käynnistyttyä yhä harvemmalle myönnettiin viisumi Neuvostoliittoon, *Suomen Sosialidemokraatin* kirjallisuus- ja teatterikriitikko Sylvi-Kyllikki Kilpi pääsi vierailulle Leningradiin ja Moskovaan vielä kesällä 1938. ”Suomalaiskohtaloita Neuvostoliitossa” -artikkelissaan Kilpi kertoi kaunistelematta, ettei Inturist-hotellien auloissa enää tavannut kotimaan kuulumisista kiinnostuneita suomalaisia kommunisteja. Toverien kohtaloista ei ollut tietoa ja tiedusteluihin vastattiin vältellen: ”Kerrotaan kuultuja huhuja ja todetaan että vuoden 1918 miehistä ei taida enää ketään olla jälellä, ovat tuhoutuneet aikaisemmin tai nyt joko tuomitut kuolemaan tai vangitut.” Leningradista Suomeen lähtevät junat täytyivät karkotetuista. ”Kummallisen kolkon kohtalon tämä suomalaisjoukko on osakseen saanut”, Kilpi kirjoitti.²⁴

Paavolainen ei suoraan viittaa vainoihin missään kirjallisessa jäämistössään, julkaistussa tai julkaisemattomassa. Jos hän aiheesta jotain paperille laittoikin, tällaisen aineiston säilyttäminen ei olisi enää sotien jälkeisessä tilanteessa ollut tarkoituksenmukaista kirjailijalle, josta tuli 1950-luvulla Otto Wille Kuusisen tyttären, SKDL:n kansanedustaja Hertta Kuusisen elämänkumppani. Neuvostoliiton-matkan asiakirjoista voi kuitenkin päätellä, ettei Paavolainen voinut välttää havaitsemasta, millaisia jälkiä vainot olivat jättäneet uuden neuvostokulttuurin etujoukkoihin.

Myös tiedot Paavolaisen matkavaikutelmista ja kirjasuunnitelmista heinäkuun 19. päivän keskusteluissa jäävät niukoiksi. Heifetsin kuvauksen mukaan Paavolainen oli puhunut ”varovasti” ja aiempien kommenttiansa tapaan kertonut epäilevänsä, että Neuvostoliitto-teos voisi johtaa kirjalliseen ”itsemurhaan”.²⁵ Paavolaisen varovaisuus ja pidättyväisyys toistuu muissakin raporteissa. Eniten Heifets oli saanut vieraastaan irti

Moskova–Volga-kanavaristeilyllä käydyssä keskustelussa puolitoista kuukautta aiemmin. Tuolloin Paavolainen oli poikkeuksellisen puhelias ja kertoi, etteivät suomalaiset olleet valmistautuneita lukemaan totuutta Neuvostoliitosta.²⁶ Heifetsin raportin rivien välistä voi lukea Paavolaisen koettaneen hienovaraisesti varoittaa, että mikäli hän mieli säilyttää uskottavuutensa, hän ei voisi jättää kielteisiääkään asioita mainitsematta.

Heifets osasi todennäköisesti odottaa haasteita, sillä ennen Paavolaisen tapaamista hän oli saanut luettavakseen VOKS-virkailija Lidija Kislovan raportteja Leningradista. Heti toisena matkapäivänään 20. toukokuuta Paavolainen oli viety Vladimir Majakovskin mukaan nimettyyn Kirjailijoiden taloon Puškinossa, entisessä Tsarskoje Selossa.²⁷ Paavolainen tunsu Majakovskin tuotannon hyvin ja oli *Nykyaikaa etsimässä* -teoksessaan (1929) luonnehtinut tätä vallankumouksellisen futurismin ”jumaloiduksi, kaikkivaltiaaksi lipunkantajaksi”.²⁸

Vastoin odotuksia Puškinon kirjailijatapaaminen tuotti Kislovalle kovan pettymyksen. Paavolainen ei suostunut puhumaan tapaamisen jälkeen mitään venäläisestä kirjallisuudesta eikä halunnut enää tavata ketään. Poliittisista aiheistakin syntyi vain ”hyvin pidättyväistä” keskuste-

23. Ks. erityisesti André Gide, *Afterthoughts. A Sequel to Back from the U.S.S.R.* Martin Secker and Warburg 1938, 29.

24. Sylvi-Kyllikki Kilpi, Suomalaiskohtaloita Neuvostoliitossa. Pieniä haastatteluja matkan varrelta. *Suomen Sosialidemokraatti* 17.6.1938.

25. Heifetsin raportti Peredelkinosta ja Moskovasta, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 90.

26. Heifetsin raportti risteilystä Moskova–Volga-kanavalla, 5.6.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 94.

27. Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 21.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 99; Paavolaisen toteutunut ohjelma Leningradissa 19.–28.5. Neuvostoliiton Helsingin-lähetystössä suunniteltu dokumentti, ei päiväystä. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 24.

28. Olavi Paavolainen, *Nykyaikaa etsimässä. Esseitä ja pakkinoita*. Otava 1929, 213–217.

lua, ja Kislova oli alkanut jopa epäillä, oliko vieras sittenkään mikään oikea kirjailija.²⁹ Ehkä omankin selustansa turvaamiseksi Kislova kirjoitti, että vieraan suhteen olisi oltava erityisen varuillaan. Hän piti Paavolaista ”hyvin mielenkiintoisena”, ”snobistisena” ja ”hyvin varakkaalta vaikuttavana” henkilönä, josta olisi vielä syytä kysellä lisätietoja Hella Wuolijolta. Luonnearvioiden rinnalla muistioissa huomioidaan, ettei Paavolaisella ollut mitään muutamaa lounaan yhteydessä tarjottua vodkalasillista vastaan.³⁰

Koska Kislova kertoo Paavolaisen kyllä ”ohimennen” maininneen Nykyaikaa etsimässä -kirjansa,³¹ voidaan olettaa, että vieras oli päättänyt olla varovainen sanoissaan. Paavolainen tiesi suurimman osan vallankumouskauden taiteilijoista joutuneen järjestelmän epäsuosioon jo hyvän aikaa sitten. Viimeistään 1920-luvun alkuvuosina useimmille anarkisteille, futuristeille, utopiasosialisteille ja muille oli valjennut, ettei vallankumousta aiottu toteuttaa heidän ehdoillaan.³² Kaikki tämä huomioiden ei olisi yllättävää, jos sekä Paavolainen että Wuolijoki olisivat katsoleet parhaaksi jättää korostamatta, että vielä kaksikymmenluvun lopulla Paavolainen oli ollut Suomen parhaita ajankohtaisen neuvostokirjallisuuden asiantuntijoita.

Vodkaa, propagandaa ja kaksi kosmopoliittia

Heinäkuun tapaaminen Vera Inberin kanssa kesti muutaman tunnin ja päättyi iltayhdeksältä. Heifets oli kuitenkin päättänyt jatkaa Paavolaisen puhuttamista hieman toisenlaisissa olosuhteissa. Kun miehet olivat palanneet Moskovaan, Paavolainen kävi hakemassa hotelliltaan lisää tupakkaa, minkä jälkeen siirryttiin Taidetyöläisten talon kesäpuutarhaan Pušetšnaja-kadulle. Keskustelua käytiin ensin Suomen ja Neuvostoliiton välisen kulttuurivaihdon edellytyksistä, mutta pian Heifets alkoi taas kysellä Paavolaiselta tämän Neuvostoliiton-kokemuksista. Raportin mukaan suomalainen oli aluksi tapansa mukaan vastahakoinen eikä olisi halunnut puhua

kirja-aikeistaankaan. Lopulta Heifetsin sinnikkyys alkoi tuottaa tulosta, sillä Paavolainen ilmoitti, että hän pystyisi ehkä sittenkin keskustelemaan ”useista tuskallisista kysymyksistään”. Samalla hän vakuutti, ettei päätös johtunut vodkasta, johon hän oli kertonut turvautuneensa voittaakseen väsymyksensä. Hän aikoi puhua ”koko sielustaan” ja toivoi Heifetsin ymmärtävän, ettei hän ollut mikään tavallinen turisti, vaan kirjailija. Paavolainen kertoi terävästä katseestaan, sisäisestä taistelustaan ja siitä, ettei pystynyt ratkaisemaan tuskallisia kysymyksiä. Hän kuvasi itseään Neuvostoliiton ”suureksi ystäväksi”, joka oli joutunut sisäisen dilemman eteen miettiessään, kuinka asioista pitäisi kirjoittaa.³³

Oli synnä vodka, seura tai mikä hyvänsä, Paavolainen oli heinäkuun 19. päivän iltana poikkeuksellisen uskaliaalla tuulella. Kun Heifets kysyi, mikä Paavolaisen näkemässä oli vikana, tämä moitti, ettei Neuvostoliiton propaganda toiminut siten kuin sen tuottajat toivoivat ja kuvittelivat. Eräässä Moskovan museossa Paavolainen oli nähnyt samojedikansa nenetsien jurtan, jossa oli samovaari, Stalinin kuva ja sähkövalo. ”Eihän kaikissa jurtissa ole sähkölamppua”, Heifets kirjoittaa Paavolaisen selittäneen.³⁴ Huomionarvoista on, että myös André Gide oli vuonna 1936 pannut merkille Stalinin läsnäolon kaikkialla, erityisesti Georgiassa, jossa tämän kuva koristi ikonin tavoin jokaista asuttua huonetta.

29. Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 28.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 98, 98ob.

30. Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 21.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 99, 99ob.

31. Kislovan raportti Leningradista Heifetsille Moskovaan, 28.5.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 98.

32. Figs 2002, 448–452; Bengt Jangfeldt, *Panoksena elämä. Majakovski ja hänen piirinsä*. WSOY 2008, 591–605, 173–201.

33. Heifetsin raportti Peredelkinosta ja Moskovasta, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, ll. 90–91.

34. Heifetsin raportti Peredelkinosta ja Moskovasta, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, ll. 91–92.

Gide pohti kirjassaan, olivatko kuvat merkki ihailusta, rakkaudesta vai pelosta.³⁵

Heifets muistutti vuorostaan Paavolaista tämän puheista autossa Moskovan–Možaiskin valtatiellä: ”Katsokaa, täällä on ‘suuri kylä Moskova’, ja sen vieressä nousevat suuret rakennuskompleksit”. Hän pyysikin Paavolaista kertomaan, mitä museoissa ja aikakauslehdissä sitten pitäisi esitellä ja muistutti, että Paavolainen oli hiljattain itse vierailut Donetsin altaalla ja nähnyt siellä paitsi uusia kaupunkeja, myös museoharvinaisuuksina säilytettyjä vanhoja kaivostyöläisten tönöjä. Heifetsin varsin yksityiskohtaisesta selostuksen tarkoituksena lienee ollut alleviivata hänen yritystään saada vieras hyväksymään vanhan ja edistykellisen esittäminen yhdessä. Heifets oli VOKS:n hierarkiassa korkealla, mutta hänenkin piti huolehtia siitä, ettei työ antaisi ylempiarvoisille tai kilpailijoille tilaisuutta syyttää häntä laiminlyönneistä. Hän kirjoittaakin moittineensa vierastaan siitä, ettei tämä ymmärtänyt Neuvostoliiton todellisuutta: jos Paavolainen pystyisi näkemään ”huonokuntoisten tönöjen” taustalla suuret uutuudet, hän ei olisi puhunut propagandasta niin kuin puhui.³⁶

Paavolaisen huomiot propagandasta olivat VOKS:n kannalta varmasti kiinnostavia. Ilmeinen syy tähän oli tietenkin Paavolaisen aie tehdä matkastaan kirja, mikä oli myös ollut hänen vastaanottamisensa tärkein peruste. Wuolijoen suosituksesta huolimatta asiaa oli harkittu tarkoin, ja valmistelujen lomassa Heifets oli puhutanut myös Helsingin-lähettiläs Derevjanskia. Tämä oli uskaltanut arvioimaan, että Paavolaisen kirjasta tulisi ”objektiivinen”, vaikka varmuutta ei tietenkään ollut. Derevjanskin luonnehdinta Paavolaisesta oli samansuuntainen kuin muidenkin hänet tavanneiden: vaikka vakaluontoisen suomalaisen ”antifasistisista mielipiteistä” oli saatu tietoa, tätä oli syytä pitää tarkoin silmällä.³⁷

On selvää, ettei propagandasta puhuminen ollut huoletonta jutustelua sen enempää Heifetsille kuin Paavolaisellekaan. Heifets oli älykäs ja

maailmaa nähnyt mies, jolle VOKS-varapuheenjohtajan tehtävä jäi lyhytaikaiseksi poikkeamaksi NKVD-uralta. VOKS ei vainojen seurauksena enää ollut se sama toimija, joka oli vastannut lähes suvereenisti Neuvostoliiton kulttuuridiplomatiasta 1920-luvun lopulla ja uudelleen 1930-luvun puolivälissä. Kun yleinen vainoharhaisuus kaikkea ulkomaalaiseen viittaavaa kohtaan kasvoi, VOKS:n tehtäviä siirrettiin Neuvostoliiton kirjailijaliiton yhteyteen perustetulle ulkomaankomissiolle. Helmikuuhun 1938 mennessä toistakymmentä johtavaa VOKS-virkailijaa oli pidätetty, ja VOKS joutui puolueen sekä NKVD:n tarkkaan valvontaan. Vastuupaikoille määrättiin salaisen poliisin väkeä, heidän joukossaan Heifets.³⁸

Myös Heifetsin tausta on mainitsemisen arvoisen. Vaikka hän oli salaisen poliisin mies, tšekisti, hänellä oli kokemusta ja ilmeisesti myös luonteenlaatua, jonka puolesta hän saattoi olla yksi Neuvostoliiton tuolloisen tiedusteluorganisaation parhaista miehistä kultivoimaan itsepäiseksi osoittautunutta suomalaista. Ei tiedetä, minkä verran Heifets kertoi itsestään Paavolaiselle, mutta voidaan pitää todennäköisenä, ettei kosmopoliittitaustan ilmaiseminen tavalla tai toisella olisi ainakaan ollut haitaksi.

Heifets oli juutalainen ja neljä vuotta Paavolaista vanhempi, syntynyt Latvian Daugavpilsissa vuonna 1899. Sisällissodan veteraani oli aloit-

35. André Gide, *Back from the U.S.S.R.* Martin Secker and Warburg 1937, 66.

36. Heifetsin raportti Peredelkinosta ja Moskovasta, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 91.

37. Heifetsin muistio keskustelusta Derevjanskin kanssa, ei päiväystä. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 97. Derevjanski oli Neuvostoliiton viimeinen lähettiläs Helsingissä ennen talvisotaa.

38. Clark 2011, 38–39, 210; David-Fox 2012, 292–293, 304–306, 322, 392. Kulttuuridiplomatian määrittelystä ja käsitteen käyttökelpoisuudesta Neuvostoliitto-tutkimuksessa ks. Simo Mikkonen, Neuvostoliiton kulttuurivaihto-ohjelmat – kulttuurista kylmää sotaa vai diplomatiata? *Historiallinen Aikakauskirja* 109 (2011), 395–396; David-Fox 2012, 17.

tanut kansainvälisen uransa vuonna 1922 Kominternin tiedustelupuolella, jossa hän sai pian vastuulleen ”erityistehtäviä” ja salaisia ulkomaankomennuksia Saksassa, Itävallassa, Ranskassa ja Kiinassa, myöhemmin myös Yhdysvalloissa ja Italiassa. Lukeneisuuttakin oli, sillä vuosina 1929–1930 hän työskenteli lehtialalla, ensin tunnetun *Ogonjokin* (”Pieni liekki”) johtokunnan jäsenenä ja julkaisijana ja sitten *Izobretatel* (”Keksijä”) -lehden vastaavana toimittajana.³⁹ Puhdistusten aikaan myös Heifetsin ura oli vakaalaudalla, sillä vuonna 1938 hänet siirrettiin leiriasioiden keskusvirasto GULAG:n palvelukseen. Tiedossa oli komennus Komin alueelle Vorkutaan, Euroopan puoleisen Venäjän perimmäiseen koillisnurkkaan. Heifetsin onnistui välttää se vetoamalla ”terveydellisiin syihin”, eli todennäköisesti joku oli hänelle palveluksen velkaa. Tätä seurasi kuitenkin lyhyt NKVD-panna ja pesti VOKS:n varapuheenjohtajana syyskuusta 1938 lokakuuhun 1939.⁴⁰ On melkoinen sattuma, että Heifetsin ja Paavolaisen tiet kohtasivat ennen kuin Heifets palasi salaiseen poliisiin.

Heinäkuun 19. päivänä Heifetsillä oli ongelma, tuskin hänen siihenastisen uransa huolestuttavin, mutta silti todellinen. Vaitelias suomalainen valmisteli kirjaa, joka oletettavasti saisi suurta huomiota ainakin Suomessa ja mahdollisesti myös muissa Pohjoismaissa, mutta sisältöaikaista oli vaikea päästä perille. Ilta vaihtui yöksi, mutta Heifets jatkoi vieraansa puhuttamista ja vodkalla voitelemista, mikä kirjattiin muistioon Paavolaisen ”suhteellisen runsaana” juomisena.⁴¹ Vaikka asetelma oli erityinen ja aiheet arkaluontoisia, yhteisymmärrystäkin syntyi. Sivistyneen suomalaisen kultivointi oli Heifetsille ammatillinen haaste ja sellaisena epäilemättä houkuttelevampi kuin vuotta aiemmin uhannut komennus napapiirin tuolle puolen.

Vaikka Paavolaisen ja Heifetsin kanssakäymiseen liittyvät tiedot ovat fragmentaarisia ja lähes yksipuolisesti Heifetsin raportteihin perustuvia, on havaittavissa, että miehet tulivat keskenään hyvin toimeen. Kyse oli muustakin kuin ulkomai-

sen vierailijan ja Neuvostoliiton salaisen poliisin agentin kanssakäymisestä: Stalinin vainojen jälkeisessä todellisuudessa se merkitsi kahden kosmopoliitin kohtaamista ajassa ja paikassa, joissa heidän kaltaisensa olivat jo käyneet harvinaisiksi. Entisen saksalaisen klubin tiloihin vasta edellisenä vuonna siirretyssä Taidetyöläisten talossa tuskin tavattiin muita VOKS:n varapuheenjohtajan vieraanvaraisuudesta nauttineita suomalaisia. Paavolainen oli etuoikeutetussa asemassa, sillä muutaman edellisen vuoden mittaan joukko hänen maanmiehiään ja -naisiaan – sellaisia jotka eivät olleet tulleet Moskovaan kulttuurimatkailijoina vaan vakaumuksensa takia – oli saatettu läpi vain korttelin päässä kohoavan NKVD:n päämaja Lubjankan suurista porteista. Heitä ei odottanut kesäpuutarha vaan kuulustelijat, vankisellit ja lopulta autotalli numero 1, jonka kellareiden huoneita käytettiin teloituskammioina, ruumissäilöinä ja krematorioina.⁴²

Uusia avauksia kulttuuridiplomatiassa

Toukokuun 19. päivänä 1939 Paavolainen oli aloittanut Nevan rannoilla tutustumisen kau-

39. Branko Lazitch & Milorad M. Drachkovitch, *Biographical Dictionary of the Comintern. New, Revised, and Expanded Edition*. Hoover Institution, Stanford University 1986, 159; Pavel Sudoplatov et al., *Stalinin erikoistehtävissä. Kiusallisen todistajan muistelmat*. WSOY 1994, 137; Klim Degtjarev & Aleksandr Kolpakidi, *Vnešnja razvedka SSSR*. Janza/Eksmo 2009, 602–603; V. N. Usov, *Sovetskaja razvedka v 20-e gody XX veka. Izdanie vtoroe, ispravlennoe i dopolnennoe*. Dom Konfutsija 2011, 354.

40. Degtjarev & Kolpakidi 2009, 603; Usov 2011, 354.
41. Heifetsin raportti Peredelkinosta ja Moskovasta, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 90.

42. Piers Brendon, *The Dark Valley. A Panorama of the 1930s*. Vintage Books 2002, 483–484; Paul Hagenloh, *Stalin's Police. Public Order and Mass Repression in the USSR, 1926–1941*. Woodrow Wilson Center Press & The Johns Hopkins University Press 2009, 251, 267–268, 272–283; David-Fox 2012, 303; Schlögel 2012, 478. On arvioitu, että suomalaisia tai suomalaistaustaisia terrorin uhreja olisi ollut jopa noin 20 000. Hengissä selvinneet nimittivät koettelemusta ”isoksi vihaksi”. Ks. Kimmo Rentola, *Kenen joukoissa seisot? Suomalainen kommunismi ja sota 1937–1945*. WSOY 1994, 23–24, 72.

Juri Pimenov: *Uusi Moskova* (1937, öljy kankaalle, 140 x 170 cm). Tretjakovin galleria, Moskova.

punkiin, jonka valonkajon saattoi öisin nähdä Kivennavalle saakka. Hän oli lapsuudessaan käynytkin Sankt-Peterburgissa lakimiesisänsä seurassa tämän virkamatkoilla.⁴³ Pietarilainen venäläisyys oli hänelle tuttua jo siksi, että hän oli rajaseudun asukas. Toisen maailmansodan kynnyksellä hän pääsi kokemaan uuden todellisuuden, jossa Nevski prospektista oli tehty Prospekt 25 Oktjabrja, mutta jossa paljon oli vielä kesken.

Moskovassa Paavolainen oli vieraammassa, vähemmän eurooppalaisessa ympäristössä ja samalla kommunismin edustaman maailmankatsomuksen ja yhteiskuntajärjestelmän keskuksesta. Taidemaalari Juri Pimenov oli kaksi vuotta aiemmin öljyvärytyössään *Uusi Moskova* vanginnut kankaalle näkymän elävästä ja tulevaisuuteen katsovasta kaupungista. Maalauksen etu-

alaa hallitsee Teatralnyi-valtakadulla autoileva, muodikkaaseen mekkoon pukeutunut polkkatukkainen nuori neuvostonainen. Kankaan ulkopuolelle rajautuu joukko Teatralnyi-kadun maisemaa hallitsevia maamerkkejä, oikealle Bolšoi-teatteri, vasemmalle hotelli Metropol – ja naisen taakse Lubjanka.⁴⁴ Kaikki tämä kuului siihen Moskovaan, jonka aikansa ”suurta linjaa” tavoitellut Paavolainenkin näki ja koki. Kirjeessään Matti Kurjensaarelle 11. kesäkuuta hän kehui

43. Matti Kurjensaari, *Loistava Olavi Paavolainen. Henkilö- ja ajankuva*. Tammi 1975, 25–26; Jaakko Paavolainen, *Olavi Paavolainen – keulakuva*. Tammi 1991, 23, 69, 119.

44. Juri Pimenovista ks. Barbara McCloskey, *Artists of World War II*. Greenwood Press 2005, 135–138; Schlögel 2012, 42–43.

Moskovaa ”kuohuttavan merkilliseksi” kaupunkiksi, jossa menneisyys, nykyisyys ja tulevaisuus pyrkivät sulautumaan ”melkein raivokkaalla dynaamisuudella”.⁴⁵ Venäläistä sananlaskua mukaillen Pietari oli Venäjän pää, mutta sydän oli Moskova, jossa itä ja länsi yhdistyivät.⁴⁶

Uusi Moskova oli Paavolaisen Neuvostoliiton matkan kiintopiste, ja siellä hän vietti suurimman osan vierailustaan, yhteensä noin kuusi viikkoa. Hänen tärkein keskustelukumppaninsa ja yhteytensä neuvostoyhteiskuntaan oli Heifets. Heinäkuun 19. päivän tapaaminen jatkui reilusti seuraavan vuorokauden puolelle, sillä miehet istuivat Taidetyöläisten talolla puoli kahteen aamuyöllä. Ennen Stolešnikov-kujan liepeillä jätettyjä jäähyväisiä Paavolainen toivoi, että ehtisi tavata Heifetsin vielä ainakin kertaalleen ennen lähtöään Ukrainaan tai takaisin Suomeen, tuolloin vielä epävarman viisuminpidennyksen onnistumisesta riippuen.⁴⁷ Toive toteutuikin viikkoa myöhemmin läksiäisillallisella, jolle Paavolainen Heifetsin kutsui. VOKS-varapuheenjohtaja sai huomata, ettei viisumihuoliinsa edelleen vedonnut Paavolainen ollut enää kovin innokas keskustelija, mutta Taiteilijoiden talon kesäpuutarhassa viihdyttiin silti jälleen puolen yön paremmalle puolelle. Hyvästit jätettiin – ilmeisesti viimeisen kerran – Teatteriaukiolla.⁴⁸

Neuvostoliiton 1930-luvun kulttuuridiplomatian suuressa kuviossa Paavolainen oli poikkeuksellinen vieras, jonka hyväksyminen oli isännille tietoinen riski. VOKS:n piirissä tiedettiin varmasti, että kuka tahansa maahan saapuva kirjailija oli todennäköisesti perillä useista aiempien kävijöiden arvioista, Giden kritiikki ja saksanjuutalaisen Lion Feuchtwangerin *Moskau 1937* -apologia mukaan lukien. Vaikka Wuolijoki, Derjanski ja todennäköisesti myös Inturist-peiteviran turvin Helsingissä tiedustelutehtäviä hoitanut Aleksandra Jartseva olivat suositelleet vierailun toteuttamista, mitään takeita erityisen positiivisesta kirjasta ei ollut.⁴⁹ On selvää, että kun VOKS:n papereissa puhutaan mahdollisuudesta saada Paavolaiselta ”objektiivinen” kuvaus,

täydellisen positiivista ylistyskirjaa ei edes odotettu. Vierailun laajempi konteksti hahmottuu vasta lisätutkimuksen myötä, mutta jo Paavolaisen kaltainen yksittäistapaus osoittaa, että Neuvostoliiton kulttuuridiplomatia oli keväällä 1939 elpymässä vainoja seuranneesta lamaannuksen tilasta ja haki uusia avauksia. Terrorin ja näytös-oikeudenkäyntien seurauksena Neuvostoliiton maine ulkomailla oli kärsinyt niin paljon, että edes kohtalaisen positiivisella matkakuvauksella olisi jälleen ollut arvoa.

Jos Paavolaisen teos olisi toteutunut, se olisi todennäköisesti tasapainoillut Neuvostoliiton saavutusten ja ongelmien esittelyn välillä ja ollut siten linjassa vuosina 1936–1938 toteutuneen Pako pimeyteen -trilogian kanssa. On todennäköistä, ettei Paavolainen ennen talvisodan alkamista ehtinyt edes kunnolla aloittaa teostaan, eikä laajempien, yhtenäisten muistiinpanojen tai käsikirjoituksen olemassaolosta tai säilymisestä ole merkkejä. Sotien jälkeen julkaisuiksi saakka jalostui kuitenkin muutama lyhyt essee, otsikoiltaan ”Tanssitaide” (1945, toinen versio 1946) ”Pietari-Leningrad” ja ”Volga” (molemmat 1946). Kaikki kolme kirjoitusta ovat silloisen ystävyysspolitiikan kontekstissa laadittuja, poliittisesti korrekkeja tekstejä, ja tällainen on myös *Synkkä yksinpuhelu* -kirjan (1946) aloittava ”Eurooppalainen Odyssea” -esinäytös.

Sen sijaan pitkältä matkalta säilynyt muu aineisto antaa yhdessä VOKS-dokumenttien kanssa edellytyksiä arvioida Paavolaisen vaikutelmia

45. Kurjensaari 1975, 201; Jaakko Paavolainen 1991, 159.

46. Figs 2002, 154–157.

47. Heifetsin raportti Peredelkinosta ja Moskovasta, 19.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 92.

48. Heifetsin raportti Moskovasta, 26.7.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 819, l. 87.

49. Jartsevan rooli Paavolaisen suositelijana perustuu desantti Kerttu Nuortevan kertomukseen. Ks. Kerttu Nuortevan kuulustelupöytäkirja n:o 56/43, sivu 101. KA, EK-VALPO henkilömapi, hm 4219; Ohto Manninen, *Kerttu Nuorteva. Neuvostokaunotar vakoilujohtajana*. Edita 2006, 75, 78.

ja varovasti myös sävyjä, joita teos olisi toteutessaan saattanut sisältää. Voidaan olettaa, että Peredelkinossa, Pušetšnaja-kadulla ja muualla puhutut asiat ja näihin liittyneet kokemukset askarruttivat häntä myöhemminkin, sillä matkalta säilyneissä hajanaisissa muistiinpanoissa korostuvat huomiot propagandasta ja ”yli-intellektualismista”. Paavolainen puhui näistä aiheista ainoassa matkaa seuranneessa julkisessa puheenvuorossaan, mainos- ja lehtiväen Finlandia-liiton esitelmätilaisuudessa Katajanokan upseerikasinolla Helsingissä 29. lokakuuta 1939.⁵⁰ Puheessaan Paavolainen toi esiin, ettei hänelle matkan aikana esitelty rationaalinen, tieteen ja tekniikan johtajuutta tavoitellut suurvalta ollut vakuuttanut häntä siitä, että ”sosialismin kehitys utopiasta tieteeksi” johtaisi myönteisiin tuloksiin: Neuvostoliittoa asutti ”mallikelpoisen tottelevainen, hermostunut, nautinnonhimon kansa”, jolle sen oma ”hysterinen älyllisyys” oli koitumassa kohtaloksi.⁵¹ Samoja sävyjä on postikortissa Ilmari Pimiälle Istanbulista elokuun 23. päivänä, pari viikkoa Neuvostoliiton jättämisen jälkeen. Paavolainen kirjoittaa olleensa ”lopullisesti – ja juuri Venäjän hirvittävän järkevyyden, asiallisuuden ja yhteiskunnallisuuden” takia kyllästynyt länsimaihin”, siis myös Neuvostoliittoon. Ainoa poikkeus oli itämaiden ihmeillä ihastuttanut Georgian Tbilisi.⁵²

Synkkä yksinpuhelu -teoksen prologissa Paavolainen palaa Odessasta lähtönsä tunnelmiin 8. elokuuta 1939. Neljältä iltapäivällä hän nousi *Svanetija*-nimiseen laivaan ja jätti näin Neuvostoliiton meriteitse – samoin kuin oli noin kaksi ja puoli vuotta aikaisemmin jättänyt koko Euroopan lähtiessään Etelä-Amerikkaan.⁵³ Laiva vei hänet maailmasta toiseen, pois Stalinin valtakunnasta ”jyrisevine koneineen, tehtaineen, kuohuvine ihmismassoineen”. Määräsatama oli Istanbul, vanhan Bysantin ja Kemal Atatürkin modernisaation kohtaamispaikka. Vaikka laivamatka kesti tällä kertaa vain vuorokauden, Paavolainen kirjoittaa siitä siirtymäriittinä, sävyin jotka muistuttavat Atlantin ylityksen kuvaukses-

ta *Lähtö ja loitsu* -kirjassa vuonna 1937: ”ympäriiläni on kauhistuttavan autiota ja hiljaisia”.⁵⁴

Viimeiseksi mielikuvakseen Neuvostoliitosta Paavolainen mainitsee Odessan uhittelevan satamamiliisin, porvareita halveksivan uuden neuvostoihmisen symbolin: ”Tulkaa meitä vastaan, senkin hölmöt, me olemme kyllä valmiit!”⁵⁵ Paavolainen Suomeen hän luonnehti Neuvostoliittoa heti tuoreeltaan ”fanaattisten idealistien ja teoreettisten intellektualistien hallitsemaksi maaksi”, jota porvarillisen maailman oli vaikea käsittää.⁵⁶ Mieleen jäi myös ”kaikkialla Neuvostoliitossa” soinnut Vasili Lebedev-Kumatšin elokuvasävelmä *Jesli zavtra voina* (”Jos huomenna on sota”, 1938).⁵⁷ Sävelmän maininta oli varmasti harkittu teko, sillä Paavolainen oli ylittänyt Suomen ja Neuvostoliiton rajan uudelleen jo kesällä 1941, silloin Suomen puolustusvoimien asepuvussa. Sitä ei kuitenkaan vielä tiennyt *Svanetijan* tyhjässä ravintolassa istuva mies, joka vielä ennen laivaan nousemistaan oli lähettänyt postikortilla tervehdyksen Heifetsille Moskovaan,

50. ”Kolme kuukautta Neuvostoliitossa” (Paavolaisen esitelmä Helsingissä 29.10.1939). SKS KIA, OPa, kotelon 1, Cc. (puheet ja esitelmät), Kl. 10046. Alaotsikot ”Sivistyspropaganda” ja ”Poliittinen propaganda”, sivut 4–5.

51. ”Kolme kuukautta Neuvostoliitossa”. SKS KIA, OPa, kotelon 1, Cc., Kl. 10046. Alaotsikot ”Eräitä periaatteita esitelmän ymmärtämiseksi” ja ”Vaarat”, sivut 2, 8.

52. Paavolaisen kortti Ilmari Pimiälle, 23.8.1939. Teoksessa Vesa Mauriala, *Uutta aikaa etsimässä. Individualismi, moderni ja kulttuurikritiikki tulenkantajien elämässä 1920- ja 1930-luvuilla*. Gaudeamus 2005, 292.

53. UOKS:in (Ukrainan VOKS) edustaja Taninin raportti Odessasta (kopio), ei päiväystä. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 8; Olavi Paavolainen, *Synkkä yksinpuhelu. Päiväkirjan lehtiä vuosilta 1941–1944*. Osat I–II. WSOY 1946b, 13.

54. Paavolainen 1946b, 16–17.

55. Paavolainen 1946b, 14.

56. ”Kolme kuukautta Neuvostoliitossa”. SKS KIA, OPa, kotelon 1, Cc., Kl. 10046. Alaotsikkona ”Eräitä periaatteita esitelmän ymmärtämiseksi”, sivu 2; ks. myös Jaakko Paavolainen 1991, 162.

57. Paavolainen 1946b, 14.

kiittääkseen Grigori Markovitšia tämän suuresta avuliaisuudesta ja ystävällisyydestä.⁵⁸

“Volga virtaa nyt Moskovaan!”

Stalinin kirsikkatarhasta tai Boris Pilnjakista Paavolainen ei kirjoittanut koskaan. Muutakaan sellaista aineistoa, jossa hän olisi ilmaissut ajatuksensa Neuvostoliiton kulttuuriälymystön kohtaloista, ei tiettävästi ole säilynyt. Tapa, jolla hän lopettaa “Volga”-esseensä jää silti askarruttamaan. Kun hän kesä-heinäkuun vaihteessa matkusti *Tovarištš Mikojan* -höyrylaivan kyydisssä suurta virtaa alajuoksuun, hän kirjoittaa ihailleensa sitä, kuinka Venäjän valtimosuonen voima oli valjastettu tulevaisuuden palvelukseen. “Passiivinen ja lyyrillinen” toteamus Kaspianmereen virtaavasta Volgasta ei enää riittänyt uudelle neuvostoihmiselle.⁵⁹

Ilmaus ei viittaa pelkkään luonnonlakiin, vaan myös Pilnjakin kirjaan *Volga vpadaet v Kaspijskoje more* (1930). Sosialistis-realistinen romaani poikkesi Pilnjakin aiemmista uskaliaista teoksista ja edesauttoi ilmestyessään tämän maineenpalautusta, vaikka vaikutus jäi väliaikaiseksi.⁶⁰ Paavolaisen tekstin lopussa on huomautus siitä, kuinka uuden ajan neuvostoihminen tahtoi “Prometeuksen lailla” hallita jokea ja muita luonnonvoimia. Kun Moskovan–Volgan-kanava vuonna 1937 valmistui, maailmalle singahti voitonhuuto: “Volga virtaa nyt Moskovaan!”⁶¹

Tahaton yhteensattuma on mahdollinen, mutta niin on Paavolaisen hienovarainen viittauskin: Volgan virta oli väkivalloin käännetty kaupunkiin, jonka vallan saleista määrättiin, kuka kirjailijoista, Stalinin sanoin “sielun insinööreistä”, saisi palvella maataan kynällään ja kuka kuolemallaan.

Ehkä jotain piti vielä päästä sanomaan.

Abstract: Cultural diplomacy in Lubyanka's shadow: Olavi Paavolainen's encounters in the Soviet Union in 1939

Finnish writer Olavi Paavolainen (1903–1964) visited the Soviet Union in the summer of 1939 as a guest of VOKS, the All-Union Society for Cultural Relations with Foreign Countries. By introducing memos produced by VOKS officials as well as Paavolainen's own notes and correspondence, this article offers a rare microhistorical analysis of how Soviet society tried to present itself to a liberal, non-communist foreigner immediately after the Great Terror of 1936–1938. Since there were no guarantees that Paavolainen would produce a favorable travel account, accepting him was a calculated risk for VOKS and its vice-chairman Grigorij Heifec, who was not only a veteran of the Soviet secret police but, like his guest, also a well-travelled cosmopolitan. While additional research is needed before wider conclusions can be reached, Paavolainen's trip indicates that, in 1939, VOKS was recovering from the political purges and exploring new strategies in its cultural diplomacy operations. Although Paavolainen never managed to write the book he planned, the surviving sources illustrate that he encountered a society that presented itself as rational, technological and scientific but that was also troubled by the shadows of the Great Terror.

Keywords: soviet society, Stalin's terror, cultural encounters, 20th century

58. Paavolaisen kortti Odessasta Heifetsille Moskovaan, 8.8.1939. GARF, f. R5283, op. 5, d. 821, l. 9. Heifets palasi salaisen poliisin tehtäviin vain viikkoja sen jälkeen, kun suomalaisen vierailu oli hoidettu. Vuosina 1941–1944 hän työskenteli San Franciscossa, muodollisesti varakonsulina, mutta todellisena vastuualueenaan ”Enormous” -niminen atomivakoiuoperaatio. Sen näyttämönä olivat kalifornialaiset seurapiirit ja kulttuurin pääkohteena professori J. Robert Oppenheimer, Yhdysvaltain Manhattan-ydinaseprojektin avainhenkilö. Ks. Sudoplatov et al. 1994, 627; Degtjarev & Kolpakidi 2009, 603; John Earl Haynes et al., *Spies. The Rise and Fall of the KGB in America*. Yale University Press 2009, 43–50.

59. Paavolainen 1946a, 421, 444–446.

60. Westerman 2010, 126–128.

61. Paavolainen 1946a, 421, 445.